# 4 ભારતની પ્રારંભિક રાજ્યવ્યવસ્થા

ભારતમાં રાજકીય વ્યવસ્થા અને સંસ્થાઓ વિશે આપણને વેદ, મહાકાવ્યો અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. ઋગ્વેદકાલીન કે વૈદિકકાળમાં રાજ્યવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ કબિલાઈ શાસનવ્યવસ્થા જેવું હતું. તેના વડાને રાજન્ય કહેવામાં આવતા જેની ચૂંટણી થતી. સભા અને સમિતિ જેવી રાજકીય સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં હતી. આ સમુદાયને 'વિશ' પણ કહેવામાં આવતો. ભારતમાં ત્યાર પછી જુદા-જુદા પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા અમલમાં આવી.

**વિચારો**

વર્તમાન સમયમાં નેતાની પસંદગી કેવી રીતે કરવામાં આવે છે ?

### જનપદ

ઈ.સ. પૂર્વે એક હજારની આસપાસ પંજાબ અને ગંગા નદીના વિસ્તારમાં જુદા-જુદા સમૂહોનાં પ્રારંભિક રાજ્યોની સ્થાપના થઈ. જેને 'જનપદ' કહેવામાં આવતા. 'જનપદ' એટલે માણસના વસવાટનું એક ક્ષેત્ર કે સ્થાન. જનપદ શબ્દ રાજ્યના અર્થમાં વપરાતો. જનપદ એ ઋગ્વેદકાલીન કબિલાઈ સમાજથી બહુ વિશિષ્ટ કહી શકાય તેવી રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. કુરુ, પાંચાલ જેવાં જુદા-જુદા સમૂહોનાં રાજ્યોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

### મહાજનપદ:

ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીની આસપાસ ભારતમાં સોળ જેટલાં મહાજનપદો જોવા મળે છે. આ મહાજનપદોનાં કેટલાંક ગણરાજ્યો હતાં તો કેટલાક રાજાશાહી પ્રકારનાં રાજ્યો હતાં. આ મહાજનપદો નીચે આપેલ કોષ્ટકમાં દર્શાવેલ છે :

**સોળ મહાજનપદો :**

| ક્રમ | મહાજનપદ | રાજધાની | વર્તમાન સ્થાન |
|---|---|---|---|
| 1. | અંગ | ચંપા | પૂર્વ બિહાર |
| 2. | વજ્જિ | વૈશાલી | ઉત્તર બિહાર |
| 3. | મલ્લ | કુશીનારા | ગોરખપુર આસપાસનો પ્રદેશ (ઉત્તરપ્રદેશ) |
| 4. | કાશી | વારાણસી | વારાણસી (ઉત્તરપ્રદેશ) |
| 5. | મગધ | ગિરિવ્રજ, રાજગૃહ | દક્ષિણ બિહાર |
| 6. | કોસલ | શ્રાવસ્તી, અયોધ્યા | અવધ (ઉત્તરપ્રદેશ) |
| 7. | વત્સ | કૌશાંબી | પ્રયાગરાજ આસપાસનો પ્રદેશ (ઉત્તરપ્રદેશ) |
| 8. | ચેદિ | સુક્તિમતી | યમુના અને નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ (મધ્ય ભારત) |
| 9. | પાંચાલ | અહિછત્ર, કામ્પિલ્ય | બદાયું, બરેલી આસપાસનો પ્રદેશ (ઉત્તરપ્રદેશ) |
| 10. | સૂરસેન | મથુરા | મથુરા પાસેનો પ્રદેશ (ઉત્તરપ્રદેશ) |
| 11. | કુરુ | ઈન્દ્રપ્રસ્થ | દિલ્લી અને મેરઠ આસપાસનો પ્રદેશ |
| 12. | અશ્મક | પૌડન્યા | ગોદાવરી નદીના કિનારે |

| | | | |
|---|---|---|---|
| 13 | અવંતિ | ઉજ્જયિની | માળવાનો પ્રદેશ |
| 14 | મત્સ્ય | વિરાટનગર | જયપુર (રાજસ્થાન) પાસેનો પ્રદેશ |
| 15 | ગાંધાર | તક્ષશિલા | પેશાવર અને રાવલપીંડી આસપાસનો પ્રદેશ |
| 16 | કમ્બોજ | લાજપુર | નૈઋર્ત્ય કશ્મીર આસપાસનો પ્રદેશ |

પાલિ ભાષામાં લખાયેલ ''અંગુત્તરનિકાય'' ગ્રંથ અનુસાર અનુવૈદિકકાળમાં 16 મહાજનપદો હતાં. કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ જનપદ નકશામાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

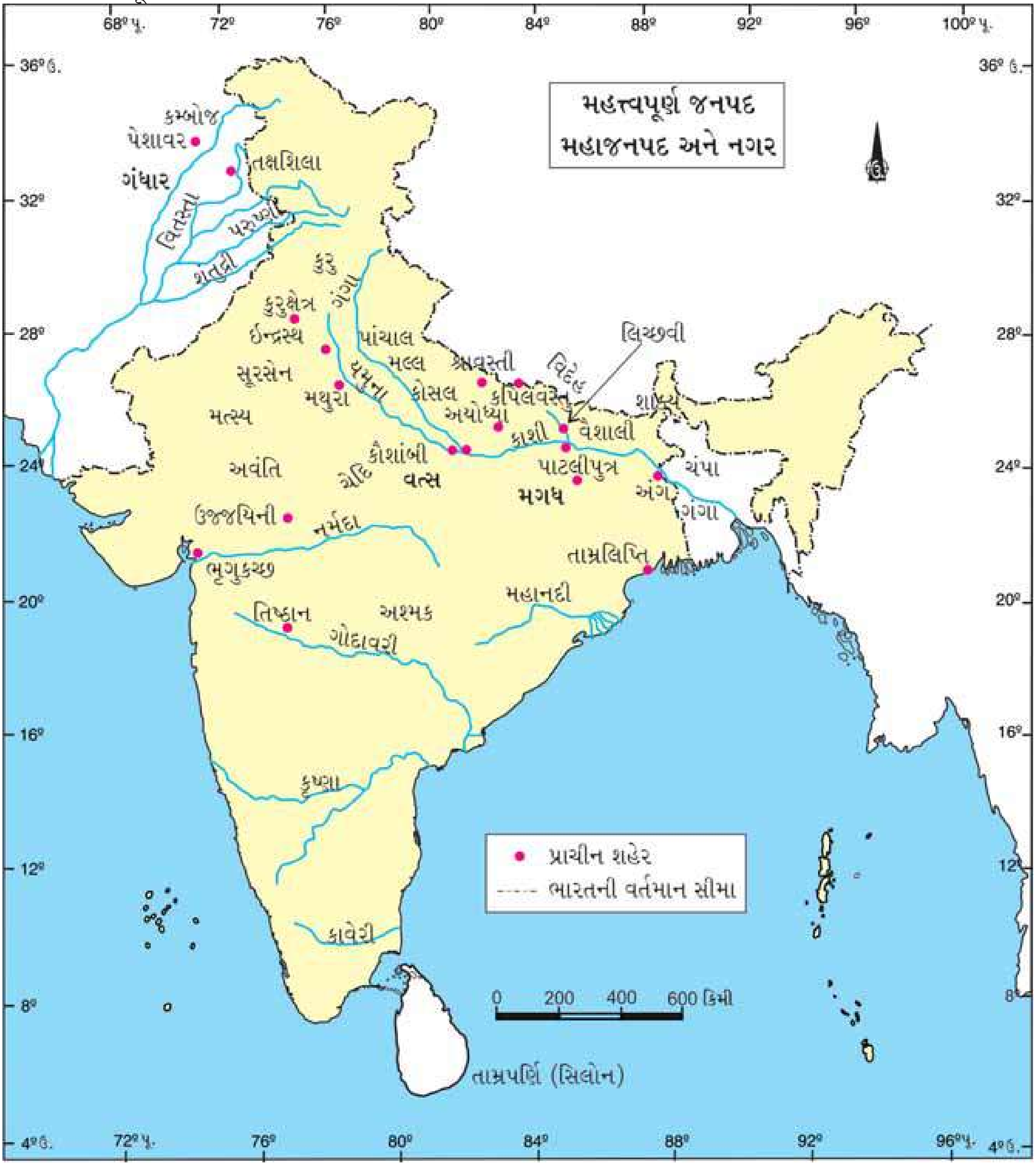


**4.1 મહાજનપદ અને નગર**

## રાજાશાહી રાજ્યવ્યવસ્થા

જે રાજ્યતંત્રમાં રાજા મુખ્ય હતા તે રાજાશાહી રાજ્યતંત્ર કહેવાતા. આ સમયનાં મહાજનપદો વચ્ચે સત્તા માટે હરીફાઈ રહેતી. જેમાં મુખ્યત્વે ચાર શક્તિશાળી રાજ્યતંત્રો મગધ, કોસલ, વત્સ, અવંતિ વચ્ચે વિશેષ સ્પર્ધા રહેતી. જેમાં આખરે મગધ શક્તિશાળી રાજ્ય તરીકે પ્રખ્યાત થયું.

### મગધ :

રાજાશાહી રાજ્યતંત્રમાં બુદ્ધના સમયમાં મગધ રાજ્ય શક્તિશાળી મહાજનપદ બન્યું હતું. મગધમાં ત્રણ મજબૂત વંશોએ શાસન કર્યું.

**(A) હર્યકવંશ :** આ વંશનો સ્થાપક બિંબિસાર નામનો રાજા હતો. મગધની રાજધાની તરીકે રાજગૃહ (ગિરિવ્રજ) હતી, જે ગંગા અને શોણ નદીના કિનારે આવેલું હતું. તેના પછી તેનો પુત્ર અજાતશત્રુ શાસન પર આવ્યો. તેણે પાટલીપુત્ર (પટના)ને રાજધાનીનું સ્થાન બનાવ્યું હતું. તેણે વજ્જિ સંઘ સાથે યુદ્ધ કરી લિચ્છવીઓને હરાવ્યા હતા અને મગધનો રાજ્યવિસ્તાર કર્યો હતો.

**(B) નાગવંશ :** હર્યકવંશ બાદ નાગવંશ સત્તા પર આવ્યો. જેમાં શિશુનાગ નામના બૌદ્ધધર્મ સાથે સંકળાયેલ રાજાનો સમાવેશ થાય છે.

**(C) નંદવંશ :** મહાપદ્મનંદ દ્વારા સ્થાપિત નંદવંશ સૌથી શક્તિશાળી વંશ હતો. મહાપદ્મનંદ ભારતનો સૌપ્રથમ સામ્રાજ્ય નિર્માતા ગણાય છે. તેના સમયમાં મગધ ભારતનું સૌથી શક્તિશાળી રાજ્ય બની ચૂક્યું હતું. સિકંદરના ભારત પરનાં આક્રમણ સમયે મગધ પર નંદવંશનો ધનનંદ નામનો રાજા શાસન કરતો હતો.

## ગણરાજ્ય

ગણરાજ્ય એટલે લોકો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પદ્ધતિ વડે ચૂંટાયેલા વડા દ્વારા શાસિત રાજ્ય. ગણરાજ્ય પ્રાચીન રાજ્યવ્યવસ્થા તથા શાસનપદ્ધતિનું નોંધપાત્ર લક્ષણ હતું. 'ગણ'નો સામાન્ય અર્થ 'સમૂહ' થાય છે. એક કરતાં વધારે સભ્ય સંખ્યાની મદદથી ચાલતું રાજ્ય એ ગણરાજ્ય કહી શકાય. આ સમયે કેટલાંક એવાં પણ રાજ્યો હતાં કે જેમાં રાજાને જનતા દ્વારા પસંદ કરવામાં આવતો હતો. આવા રાજ્યને 'ગણરાજ્ય' કહેવામાં આવતું. જેમાં વૈશાલીનાં લિચ્છવીઓ, કપિલવસ્તુના શાક્યો, મિથિલાના વિદેહ, કુશીનારાના મલ્લો વગેરે પ્રજાઓનાં ગણરાજ્યો હતાં. આ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક સભ્યને 'રાજા' જેવો દરજ્જો આપવામાં આવતો.

**આટલું જાણો**

**ગણ :** ગણ શબ્દ ઘણા સભ્યોવાળા સમૂહ માટે વપરાતો.

ગણ એટલે જૂથ અથવા સમૂહ.

**સંઘ :** સંઘ એટલે સંગઠન અથવા સભા.

### વૈશાલી વજ્જિ રાજ્ય :

રાજસત્તાક મહારાજ્યો આસપાસના પ્રદેશો તાબે કરીને પોતાની સત્તા વધારવા અને સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખતા. આ જોઈને લિચ્છવી, વજ્જિ, જ્ઞાતુક, વિદેહ, શાક્ય, મલ્લ વગેરે આઠ કે નવ જાતિના લોકોએ પોતાનું રક્ષણ કરવા જે સંઘરાજ્ય સ્થાપ્યું એ વજ્જિસંઘ નામે ઓળખાયું. એ સંઘરાજ્યનું મુખ્ય સ્થાન લિચ્છવીઓનું પાટનગર વૈશાલી હતું. આથી તેને વૈશાલીના વજ્જિસંઘનું ગણરાજ્ય કહેવામાં આવતું. ગણરાજ્યના રાજ્ય વહીવટનું

સંચાલન સભા દ્વારા થતું. જેના કારણે તેને ગણતંત્ર કહેવામાં આવતું. ગણરાજ્યમાં રાજની બધી સત્તા સભ્યો પાસે રહેતી. સભામાં સભ્યો બેસતા અને બધાં કામકાજ ગણસભામાં રજૂ થઈને બહુમત કે સર્વાનુમતે પસાર થતા. જ્યાં સભા ભરાતી તે જગ્યા સંથાગાર (નગરભવન) તરીકે ઓળખાતી.

ગણરાજ્યની સભામાં સભ્ય તરીકે વૃદ્ધ તેમજ યુવાનોની પસંદગી થતી. ગણરાજ્યો રાજ્ય-વહીવટ માટે પોતાનો પ્રમુખ પસંદ કરતા હતા; જેની પસંદગી ચૂંટણી કરીને કરવામાં આવતી. ગણરાજ્યમાં પ્રત્યેક સભ્યને રાજા ગણવામાં આવતો. ગણરાજ્યોની પોતાની એક સભા હતી. જેમાં વહીવટ, સંરક્ષણ, યુદ્ધ, સંધિ જેવા ઘણા મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા થતી અને પછી નિર્ણય લેવાતો. કોઈ પણ સભ્ય નિયત થયેલા સમય સુધી જ સભ્યપદ ભોગવતો. ગણરાજ્યના પ્રમુખને એક કાર્યવાહક સમિતિ રાજ્ય વહીવટમાં મદદ કરતી.

**વિચારો**

- પ્રાચીન ભારતનાં ગણરાજ્યોને લોકશાહી રાજ્યો દર્શાવી શકાય ?
- પ્રાચીન ભારતનાં ગણરાજ્યો અને આજની લોકશાહી વચ્ચે શું સામ્ય જોવા મળે છે ?

### ગણરાજ્ય સમયનું સમાજજીવન અને રાજ્યવ્યવસ્થા :

પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓના મતે આ સમયે લોકો સાદાં ઘરોમાં રહેતા હતા. પશુપાલન પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલ હતા. આ સમયે ઘઉં, ચોખા, જવ, શેરડી, તલ, સરસવ, કઠોળ જેવા પાકો થતા હતા. લોકો માટીનાં વાસણોનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં કરતા હશે કારણ કે પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓને આવા કેટલાક માટીનાં વાસણો મળી આવ્યાં છે. આ સમયના માટીનાં કેટલાંક વાસણો ઉપર ચિત્રકામ થયેલ જોવા મળે છે. આ વાસણો ભૂખરા રંગનાં ચિત્રિત વાસણો (ઘૂસરપાત્ર) હતાં.

**4.2 ચિત્રિત ઘૂસરપાત્ર**

**4.3 ઈંટોના કિલ્લાની દીવાલ પ્રયાગરાજ (અલાહાબાદ)**

આ સમયે કોઈ પણ રાજ્યનો શાસક પોતાના રાજ્યના સંરક્ષણ માટે શક્ય બધા જ ઉપાયો કરતો. આ માટે રાજ્યની રાજધાનીની આસપાસ કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવતા. આ કિલ્લાઓ મજબૂત અને ઊંચા બાંધવામાં આવતા. તેમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં પથ્થર અને ઈંટનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. કેટલાક રાજાઓ પોતાની શક્તિ અને સમૃદ્ધિનું પ્રદર્શન કરવા માટે પોતાના રાજ્યની ફરતે વિશાળ, ઊંચી અને ભવ્ય દીવાલો તૈયાર કરાવતા. પ્રયાગરાજથી મળેલ ઈંટની દીવાલ આશરે 2500 વર્ષ પહેલાંની ગણાય છે એટલે સંભવતઃ આ સમયે આવા ઊંચી દીવાલવાળા કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવતા હશે.

આ સમયનાં તમામ મહાજનપદોને વિશાળ સેના અને સંરક્ષણ માટે મજબૂત કિલ્લાની જરૂરિયાત રહેતી. આ જરૂરિયાતને પૂરી કરવા લોકો પાસેથી કર લેવામાં આવતો. ખેતીના પાક પર છઠ્ઠો ભાગ ખેડૂતો રાજકોષમાં આપતા. કારીગર વર્ગ એક માસમાં એક દિવસ રાજ્યને કામ કરી આપતો. પશુપાલકો કરના ભાગરૂપે પશુઓ આપતા. વેપારીઓ સામાનના ખરીદ-વેચાણ પર કર આપતા હતા.

મહાજનપદોના સમયગાળામાં લોખંડનાં ઓજારોને લીધે ખેતીમાં સુધાર થવા લાગ્યો.

**આટલું જાણો**

- મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધ બંને આ જનપદો (ગણરાજ્યો)માં પગપાળા વિચર્યા હતા. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાંથી ગણરાજ્યો વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.
- ગણરાજ્યના યુગ દરમિયાન મહાત્મા બુદ્ધનો જન્મ થયો તેથી આ યુગને બુદ્ધકાલીન યુગ પણ કહે છે.

**વિશ્વમાં અન્યત્ર**

સ્પાર્ટા, એથેન્સ, રોમ, ગ્રીસ વગેરેનાં નગરરાજ્યોનું જે રીતે લોકશાહી રાજ્યો તરીકે વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે તે જ રીતે પ્રાચીન ભારતનાં ગણરાજ્યોને પણ લોકશાહી રાજ્યો તરીકે દર્શાવી શકાય.

**પ્રવૃત્તિ**

- 'ભારત એક ખોજ' ધારાવાહિક જોઈ ગણરાજ્યોની માહિતી મેળવવી.

## સ્વાધ્યાય

**1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :**

(1) મહાજનપદ કેટલાં હતાં ?

(A) 17 (B) 18 (C) 16 (D) 19

(2) મહાજનપદો કયા કાળમાં હતાં ?

(A) આધુનિક (B) વૈદિક (C) અનુવૈદિક (D) મધ્યકાલીન

(3) નીચેનાં રાજ્યોમાંથી કયું રાજ્ય ગણરાજ્ય કહેવાતું હતું ?

(A) મગધ (B) કોસલ (C) વત્સ (D) વૈશાલી

(4) જનપદોમાં કેટલા પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપિત હતી ?

(A) એક (B) બે (C) ત્રણ (D) ચાર

**2. ટૂંકમાં ઉત્તર આપો :**

(1) રાજાશાહી અને લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થા વચ્ચેનો તફાવત ટૂંકમાં જણાવો.

(2) ગણરાજ્યોની શાસનવ્યવસ્થાની વિશેષતા જણાવો.

(3) ગણરાજ્યોનું સમાજજીવન વર્ણવો.

**3. 'અ' વિભાગમાં આપેલા રાજ્યનાં નામ સામે 'બ' વિભાગમાં આપેલ રાજધાનીઓનાં યોગ્ય નામ જોડી ઉત્તર આપો :**

| અ | બ |
|---|---|
| (1) મગધ | (a) કૌશાંબી |
| (2) ગાંધાર | (b) ઉજ્જયિની |
| (3) વત્સ | (c) રાજગૃહ |
| (4) અવંતિ | (d) તક્ષશિલા |

**પ્રવૃત્તિ**

- ગ્રામપંચાયતની ચૂંટણીની સમગ્ર પ્રક્રિયાની માહિતી મેળવી વર્ગમાં ચર્ચા કરો.